

УДК 821.161.2 - 1 (091)

Ольга Кевешлігеті

КОНЦЕПТИ ЖИТТЯ, СМЕРТІ ТА ВІРУВАННЯ У ПРОЗІ, ЕТНОГРАФІЧНИХ СТУДІЯХ Ф. ПОТУШНЯКА

Розглядається творчість українського поета, прозаїка, етнографа із Закарпаття Федора Потушняка. У центрі дослідження – прозовий доробок автора (оповідання „Верба”, „В долині синьої ріки”, роман „Повінь”, вірш у прозі „Скарб”, казка „Штани короля”), його етнографічні студії тощо. Простеження поетики творів Ф. Потушняка окреслене у контексті його художньої творчості на тлі розвитку українського модернізму. Розкриті творча еволюція митця, народні вірування, символістські й міфопоетичні риси, рівні інтерпретації ним фольклорного, міфологічного та біблійного матеріалів. У поезії прози автора спостережено синтез здобутків художніх творів митця, його нових творчих досягнень як епіка-містика і мислителя.

Ключові слова: Федір Потушняк, світ, поетика, новела, роман, поезія у прозі, символ, творчість, міфологізм.

Поетична спадщина багатьох українських символістів, яких, зазвичай, цікавили містика, міфи, вірування, досі не знайшла достатнього наукового висвітлення. На сучасному етапі вчені ґрунтовно вивчають місце символізму в ідейно-художній системі модернізму.

В українському літературознавстві проблеми теорії, практики символізму фактично стають предметом досліджень лише останнім часом (студії Т. Гундорової [4], Я. Поліщука [11] та ін.). Однак праць, присвячених міфології, художньому осмисленню народних вірувань, уявлень, містики у прозі, етнографічним розвідкам символіста із Закарпаття Ф. Потушняка (1910 – 1960) майже немає ні у вітчизняному, ні в зарубіжному літературознавстві, за винятком хіба досліджень Л. Голомб (у жанрі його поезії – поетика містицизму у збірці „Хвилини вічності”), В. Попом (частково присвячена прозі).

Встановлення ознак, подібностей народних вірувань, пов'язаних і з містикою, у прозі цього митця сприятиме визначенню самотності їх художньої інтерпретації в контексті еволюції. Вивчення та усвідомлення цього актуальне для українського літературознавства на сучасному етапі.

Український символізм, кажуть, зазнав меншого впливу містицизму, бо зберіг міцніші генетичні зв'язки з романтичним світовідчуттям, ментальними рисами оптимізму і був небайдужим до питань соціального життя, національного визволення. Можливі варіанти тлумачення містики народних вірувань дозволяють простежити виникнення та збереження в них архетипового елемента,

який став естетичним кодом, що належить усій культурі. Справедливо констатує О.В. Мишанич: „Парнас Закарпаття 30-х рр. ще й досі належно не оцінений, не розкритий естетичним код” творів багатьох митців [8, с. 70]. Думаємо, що йшлося і про Ф. Потушняка, який втілював і принципи модерного мистецтва, і частково традиційної поезики. Тетяна Хоменко слушно зазначає: вивчення літератури рідного краю потрібне для того, щоб допомогти подолати „принизливе почуття національної меншовартості (бо воно ще у нас присутнє) і щиро поставитися до виховання патріотизму” [18, с. 3].

Схвально оцінили прозовий доробок Ф. Потушняка Й. Архій [1], Л. Голомб [3], М. Козак [5], В. Микитась [7], Р. Офіцинський [10], В. Поп [12]. М. Тиводар [17] розкрив його талант як етнографа, археолога, навіть мовознавця, літературознавця.

У цілому сучасний стан вивчення прози автора недостатній, залишається відкритим питання про систему традиційних та створених ним нових містичних вірувань, пов'язаних із концептами „життя”, „смерть”. Творча спадщина Ф. Потушняка потребує докладнішого подальшого вивчення в контексті загальноукраїнського та світового літературного процесів ХХ століття. Мета статті – проаналізувати прозову, етнографічну спадщину Ф. Потушняка, з'ясувати стиль крізь призму творчої еволюції. Досягнення поставленої цілі передбачає виконання таких завдань: простежити відтворення містики, міфології, вірувань у прозових творах, визначити рівень освоєння поетом фольклорного, міфологічного та біблійного матеріалів на всіх етапах його творчого зростання.

Ще наприкінці 20-х років ХХ ст. В. Бирчак (псевдоніми Ф. Вільшицький, В.Б.) [2] виявив у світогляді, творах митця ознаки містики, пантеїзм. У 40-х роках Є. Недзельський [9] стверджував: у студіях вченого Ф. Потушняка є започаткування містики, що вплинуло на насичення нею оповідань, віршів. Науковець В. Поп у передмові „Сторінки долі народної” [14] відзначив кращий виявив прозаїка у творах, написаних після визволення Закарпаття (роман „Повінь” (1956–1960)). Критик зосередив увагу на системі персонажів, зокрема, на проблемі місця людини в житті, його сенсу через долю Василя Дубровича.

У романі „Повінь” Ф. Потушняк з захопленням і по-філософськи пише про душу людини (глава 1 „Повернення”): „Яка проста смерть людини, але яка велика буває в неї душа, коли вона розкривається для інших. Смерть бачить кожний, але душу – не завжди” [14, с. 16-17], „душа відживає”, хоч пам'ять „меркне” [14, с. 17].

Досить вдало у главі 9 „Софія” третьої частини роману „Повінь” через опис пір року і смерть від простуди Софії (вчительки, закоханої у Василя), майстер художнього слова вплітає роздуми про весняну красу у природі, душі й обирає хронос ніч із таїною, а топос могилу, де, за звичаєм, посадили акацію, у народі це – місце безсмертя, містичного спілкування предків із нащадками: „Тихими теплими вечорами оживає все довкола у природі, і в душах людей... оживає

...голос життя” [14, с. 313]. У романі звучить ідея: якщо людина відзначається широкою любов’ю до людей, то її світлу душу (порівнює з полум’ям) видно всім. Дуже часто автор і в оповіданнях, і в романі використовує містичні уявлення про вербу (елементи романтичної семантики кипариса (смуток, скорбота, пам’ять) вкладав у значення образу верби й О.С. Пушкін [15, с. 14]) і глибоку криницю під нею (про неї згадує з теплом і Василь, котрий, пізнаючи таїну мудрої природи, відчув появу того, що перед тим було лише сном; улюбленим місцем була вона і для Федора). На думку Я.О. Поліщука, сон („буття-у-сні”) – один із світів буття людини (відрізняється від двох інших, а саме : „земного буття”, „за-буття”, тобто смерті), що асоціюється зі смертю (характерне для драми-феєрії Лесі Українки „Лісова пісня”).

Релігійність селян, на думку автора, зводиться до страху перед пеклом (бояться смерті, упирів), гріхи визначені не церквою, а життям, Бога на поміч вони просять лише в біді, натомість обдаровують попа. Автором накреслено цілу тріаду: Бог – піп (як посередник між Богом і чортом) – упир.

Чорт – образ, що часто використовується і в усній народній творчості. Стосовно нього автор у романі „Повінь” запевняє: „З чортами, на випадок, добре упорається святий Ілля і піп. А з відьмами, яких багато, – ворожбит Іван... лікує всі хвороби...: від страху аж до чиряків” [14, с. 30].

Прозаїк зазначає в романі, що ворожбита на селі шанували, бо той міг допомогти й тоді, коли „дворушник губить худобу або й людей” [14, с. 30]. Якщо ж ворожбит був безсилим, то основну роль у врятуванні від упиря виконував монах. Ф. Потушняк акцентує на традиції старших людей ходити до церкви, мотивуючи боязню долі (наші предки вірили в богиню Долю) – „наглої смерті, хвороби, напасті на худобу” [14, с. 30].

Щодо відходу людини у вічність, Ф. Потушняк у романі пояснює концепт „смерть”, крила котрої здатні тремтіти в сонячному мареві: „вмирають тому, що так „бог послав”, їм суджено вмерти рано чи пізно” [14, с. 30].

У главі 11 „Біль” письменник художньо змальовує цей образ, використовуючи контраст (замість темноти панує світло, коли Дубрович, перебуваючи на межі життя і смерті, замислювався над причиною пожежі і загибеллю Олени). Як у поезіях, оповіданнях, так і в романі він продовжує розвивати роздуми про душу („душа по смерті йде на „той світ”) [14, с. 30].

У цьому творі романіст вміщує цікаве народне вірування, гумористично відтворюючи його наслідки: „щоб люди не вмирали, то треба попа вдарити лопатою, якою хліб саджають у піч” (служниця, задуривши голову попу, вдаряє його) [14, с. 36-37]. Існувало також вірування, що у лісі людині забороняється спати на розпутті, слід іти туди, де її ніхто не зможе знайти (це пояснює лісовий чоловік з дуже складним минулим Павло (вихований понад 20 років американськими

лісами, знав „закон крові” [14, с. 112]). Автор залучає художній прийом фантазмагорії (сну або марева). Так, ідучи до лісу, Василя опановував страх невідомого храму, де царює таємниче темне зле божество.

Своєрідно трактує романіст у главі 13 „Повінь” містичний образ хмар, з якими пов’язано в українців чимало вірувань: дощ нібито виникав через їхній удар об скелю.

Душу, яка має простір (на землі, під нею й на небі), згідно з твердженням митця, сторожить вічність. Дух живе всюди, не має окресленого топосу: він містичний. Символічно цей образ має невидимі очі.

Ангел народжений у пламеніючому вогні, він здатен розвіяти в небі сон-печаль, а, будучи темним, може освітити хату невідомим духом.

Якщо спостерігати за поетикою, то впадає в око художня деталь: усі дива відбуваються переважно опівночі, пізнати вічну таємницю ліричний герой може при умові походу в темноту. Навіть Бог, даруючи людині життя, випускає її з темряви на світло. Отож темний ангел у Ф. Потушняка активно діє вночі, коли позмеркнуть вічність, сон і забуття.

В оповіданнях „Смерть Петрика”, „Лови”, „Мати” наявне відтворення містики вмираючого серця (ширяє над землею, зливається із всесвітом [14, с. 337]). У названих творах змальовані містичні образи душі (суворої і прямої, як у Івана з „Друзів”), Бога, „ангела господнього” (хто бачив його перст, є блаженным), „ангела смерті”, „каменя мудрості”, що врятовує місто від орди (у казці „Штани короля”).

Автор через картини природи (земля, ніч, вітер) передає настрій у королівському замку: „неясно світило сонце..., за куполом небес бог з... слугами, здається, спав, бо над світом... росла тиша і ...спека” [14, с. 372]; у глибині землі „сини тьми не спочивали, ...не спала одна тільки пам’ять, обтяжена гріхами” [14, с. 372].

В оповіданнях також присутні демонологічні вірування про високого, зарослого, з вогняними очима чорта (напр., „Американтош” (1945), що вночі навіював страх, „бив” вітром; нечистий дух керувався певними законами (обмежений у діях), він не мав свого тіла і був непідвладний людській силі [14, с. 378]. Селяни вірили, що від упиря на хлівах слід малювати хрести, святити пороги свяченою водою, обкурювати ладаном хати [14, с. 381]. Місцепохованням упиря є готар (серце пробивали осиковим кілком (як відомо з Біблії, на осиці повісився Юда, це дерево, яке разом із терном, не привітало народження Христа), рот набивали склом, в ноги й руки – оббивали терням. У труну насипали маку.

У сповнені психологічного напруження оповіданні „Верба” (пригадаймо новелу В. Стефаника „Новина”) Ф. Потушняк художньо відтворив містику, пов’язану з вербою: у русальну північ

жінка, яка не могла завагітніти, повинна була повісити на вербу пасмо свого волосся і благати дерево, причому ходити до нього тричі.

Коли дружина Івана пішла з дому гола, простояла перед вербою навколішки, ридаючи і благаючи, верба змилосярдилася за однієї умови: спадкоємець не смів показуватися старій вербі, інакше його буде забрано нею назавжди. Маючи ще здорову трирічну Оленку (символ безневинної жертви), Іван Межовий, який довго був без спадкоємців, знаходить причину занедужання сина Петрика (йдучи босим по поточині, рясовині, малий хлопчик гойдався на старій вербі біля криниці, куди мало не впав). У нестямі батько хоче врятувати сина, підкинувши дуплавій вербі сплячу донечку, але її крик вчасно зупинив його.

Оповідання 1948-го року „В долині синьої ріки”, у котрому наявний любовний трикутник (Олені до вподоби шанований відкривач шахт Василь, вона не любить нав'язливого Петра) приваблює своєю вишуканістю: тут і свіжість весняної ночі, Ільниця, що лежить під Карпатами, і гори Бужера, Синяк, лікувальна річка Синявка, долина Явір, на якій є високий камінь, обтесаний первісною людиною у період кам'яного віку, Сонячна долина.

Автор відтворює вірування: якщо Синявка, витікаючи з-під Бужери, у мить бурі стає каламутною і великою, то там топляться „дворушники” [14, с. 470]. Яворовий камінь і Бужеру в давнину вважали божеством.

Тут звучить гімн сонцю, з давніх-давен обожнюваному предками: „Ця долина оточена перснем з гір. На півдні височить Виноградівська гора. Сонце в обідню пору стоїть саме над її вершиною... Цю долину називають Сонячною. ...сонце, наче затримується, як вода в озері між горами, ніде не відпливає” [14, с. 471]; „вугілля – це сонце” [14, с. 472]. Люди рідного краю для автора, як і його земля, і каміння, сильні мудрістю своєї землі, суворо дотримуються її законів.

У кінці оповідання він по-філософськи роздумує над сенсом життя: „криниця життя невмируща, і нічого гарнішого від життя немає. А воно – любов, праця, боротьба за щастя... В них (зорях над Сонячною долиною. – О.К.) написана ...мудрість життя, яка все веде однією, їй відомою дорогою” [14, с. 475].

Поезії у прозі, побудовані на антитезі добра і зла, В. Поп поділяє на реалістичні та фантастичні (їх об'єднує утвердження значущої ідеї [14, с. 10]).

Цікавим творчим здобутком вважаємо поезію у прозі „Скарб”, де мова йде про містичний зв'язок простої людини зі своїм середовищем, природою, утверджується філософська думка: велике багатство не може належати окремій особі, а повинно служити громаді, суспільству. „Тільки тоді... людина не міняє на нього своє серце. Кинутий до криниці, скарб робить її воду живлющою і цілющою, сприяє духовному очищенню та зціленню людини” [14, с. 11].

Письменник використав у прозі стилізацію, психологічну інтерпретацію фольклорних мотивів, міфологізм. Він творчо еволюціонував від стилізації до міфологізації, якісно зростаючи і збагачуючи художню палітру новими містичними образами, сюжетами.

Деякі образи (сонця, вітру, неба, зірок, землі, каменя, Долі тощо) стають наскрізними образами не лише ранньої, а й зрілої творчості митця. Відповідно до пантеїстичних вірувань слов'ян-язичників, він творить культ Сонця, що символізує найвищу ціль і нерозривно пов'язаний з образом гір – символом високості людського духу. Автор залучає також демонічні образи повітруль, відьом.

Застосування прийому сновидінь не лише сприяє увиразненню особистісних, глибоко суб'єктивних переживань персонажів, а й відкриває для реципієнта містичний світ його підсвідомості. Ці іманентні ознаки стилю Ф. Потушняка зближують його творчість із кращими зразками західноєвропейського символізму.

Вагомий внесок здійснив науковець М.П. Тиводар („Життя і наукові пошуки Федора Потушняка”, 2005) [17], адже залучив чимало невідомих фактів, архівні матеріали.

Виявляється, у домашньому архіві родини Ф. Потушняка зберігається 120-сторінковий машинописний текст неопублікованої праці вченого „Закарпатоукраїнська етнографія (значення, історія, задачі, проблеми та їх рішення, елементи та їх розміщення)”, де автор актуалізував різні етіологічні, космогонічні міфи, народні вірування, уявлення, пов'язані з ними.

До вірувань про душу досліджуваний нами закарпатець в етнографічних студіях зараховував уявлення про дводушників, що сформовані на загальноукраїнській основі, зберігають сліди багатьох зовнішніх впливів.

Наприкінці 30-х років з'явилася чи не перша його стаття „Душа в народнім повір'ю села Осій”. У 40-х роках зростає увага до народної демонології: „Демон в народном вірованні”, „Демони судьбы”, „Водяник и духи источников”, „Нечистые духи”, „Сожжение ведьмы-упирицы”, „Черт и домовой”.

У 1941 у світ вийшли розвідки, котрі безпосередньо торкалися питання народних вірувань, фольклору, етнографії: „Вовкун в нар. Вір”, „Гад в нар. вір”. Не оминув він і ролі чорнокнижників, душі у житті українців (статті „Чорнокнижник в народном вірованю”, „Подорож душі на другий світ (сліди о перевозникові)”), дводушників, нічників, потоплеників, упирів, різноманітних демонів. Місцеві перекази про чорнокнижника схожі з хорватськими). Вірування в „повітруль”, на думку Ф. Потушняка, мають південнослов'янське походження, вірування у „водяника” у краї без великих водойм є доказом, що вони були занесені в часи слов'янського заселення краю” [17, с. 196].

Автор описав ворожіння, дії „містичної партиципації” [16, с. 11], заклинання проти хвороби шлунка „сонців” („ссання води горнятком”).

Ф. Потушняк зауважував: магію українців Закарпаття можна звести до основних законів Фрезера, зокрема закону контакту. Саме цей закон підтверджує важливу роль галюцинації у формуванні народних вірувань. Він доводив: на Закарпатті добре виражений комплекс вірувань про душу (анімістичних, реанімістичних, анімалістичних, реанімалістичних і тощо), вони нагадують поняття фетишизму, тотемізму, „мани” [17, с. 195].

Завдяки таланту, засвоєнню досвіду національної і світової літератур, вродженим поетичному та історичному чуттю, Ф. Потушняк створив майстерні зразки містики у прозових творах. Витоки художнього трактування концептів „життя”, „смерть”, народних вірувань письменником-символістом слід шукати в досконалому знанні усної народної творчості, філософії, релігії, археології та етнографії українців.

1. *Архій Й.* Поети / Й. Архій // Літературна неділя. – 1943. – Р. 3. – Ч. 17. – С. 204.
2. *Вільшицький Ф.* Далекі вогні / Ф. Вільшицький // Укр. слово. – 1934. – Ч. 37. – С. 4-7.
3. *Голомб Л.* Із спостережень над українською поезією XIX-XX ст. : зб. статей / передм. В. Барчан / Л. Голомб. – Ужгород, 2006. – 210 с.
4. *Гундорова Т.* Проявлення слова. Дискусія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Львів : Літопис, 1997. – 297 с.
5. *Козак М.Ю.* Символізм у ліриці Федора Потушняка / М.Ю. Козак // Українська поезія Закарпаття XX століття: наук. збірник / упор., передм. В. Барчан. – Ужгород : Ліра, 2004. – С. 125-137.
6. *Кухар О.О.* Міф у художньому світі Є.Маланюка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / О.О. Кухар. – Кіровоград, 2002. – 21 с.
7. *Микитась В.* Ф.М. Потушняк / В. Микитась. – Ужгород, 1961. – 90 с.
8. *Мишанич О.В.* Оновлення літератури : Про літературний рух на Закарпатті 20-30-х рр. XX ст. / О.В. Мишанич // Карпатський край. – 1999. – №1-3. – С. 70.
9. *Недзельський Е.* Критические заметки о творчестве Федора Потушняка / Е. Недзельський // Русское слово. – 1942. – № 42-47.
10. *Офіцинський Р.* Філософські погляди Федора Потушняка / Р. Офіцинський // Соціал-демократ. – 2000. – 4 листопада. – С. 10.
11. *Поліщук Я.* Література як геокультурний проект / Я. Поліщук. – К. : Академвидав, 2008. – 304 с.
12. *Поп В.* Сад його творчості / В. Поп // Новини Закарпаття. – 2000. – 29 лютого. – С. 7.
13. *Потушняк Федір Михайлович.* Хвилини вічності : лірика / упор. Л. Голомб. – Ужгород : Гражда – Карпати, 2000. – С. 3-114.

14. *Потушняк Ф.М.* Твори : Роман, оповідання, поезії в прозі. / Ф.М. Потушняк, передм. В. Попа. – К. : Дніпро, 1980. – 495 с.
15. *Прусова М.О.* Проблема смерті в російській поезії першої половини ХІХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.02 „Російська література” / М.О. Прусова. – Сімферополь, 2001. – 22 с.
16. *Соляр О.А.* Українські народні замовляння: питання походження і поетики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.07 „Фольклористика” / О.А. Соляр. – Львів, 2005. – 16 с.
17. *Тиводар М.* Життєпис і наукові пошуки Федора Потушняка / М. Тиводар. – Ужгород, 1996. – 120 с.
18. *Хоменко Т.* Література рідного краю як стимул до пізнання / Т. Хоменко // Українська мова та література. – 2010. – Ч. 1-2. – Січень. – С. 3-4.

Анотація.

Рассматривается творчество украинского поэта, прозаика, этнографа из Закарпатья Федора Потушняка. В центре исследования – прозаическое наследие автора (рассказ „Верба”, „В долине синей реки”, роман „Наводнение”, стихотворение в прозе „Сокровище”, сказка „Штаны короля”), его этнографические студии и т.д. Поэтика произведений Ф. Потушняка исследуется в контексте его художественного творчества на фоне развития украинского модернизма. Раскрыты творческая эволюция художника, народные верования, символистские и мифопоэтические черты, уровни интерпретации им фольклорного, мифологического и библейского материалов. В поэтике прозы автора наблюдается синтез достижений художественных произведений автора, его новых творческих успехов как эпика-мистика и мыслителя.

Ключевые слова: Федор Потушняк, мир, поэтика, новелла, роман, поэзия в прозе, символ, творчество, мифологизм.

Summary

The article is dedicated review the fiction creative work of poet, writer, ethnograph from Transcarpathia Fedir Potushnyak. It includes the Potushnyak's small („Verba”, „V dolyni sunyoyi riky”) & big („Povin”) epic fiction literature (the most of all – short novels, stories, poem in the prose, fairy-tale). The investigation is focused on the poetics of F. Potushnyac's prose & ethnographical studies on the background of Ukrainian modernism development. The author traces the artist's creative evolution, considers folk belief (creeds), connected with concepts of life & death, distinguishes the symbolistic, mythological features, the level of his interpretation of folk belief, folklore, mythology, the Bible material, the new creative achievements.

Key words: Fedir Potushnyak, world, poetics, novelette, story, symbol, creative work, mythology.

Стаття надійшла до редколегії 24.09.2010 р.